

ՀՏԴ 891.981.0

Ընդհանուր գրականագիտություն

**ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԲԱՆԱՀՅՈՒՍՈՒԹՅՈՒՆԸ՝ ԱԶԳԱՅԻՆ
ԱՐԺԵՀԱՄԱԿԱՐԳՈՒՄ. ԱՐՄԵՆ ՍԱՐԳՍՅԱՆԻ «ԱՐՑԱՔԻ
ԲԱՆԱՀՅՈՒՍՈՒԹՅՈՒՆԸ» ԳԻՐՔԸ
Զարինե ՍԱՌԱԶՅԱՆ**

Բանալի բառեր՝ Արցախ, բանահյուսություն, ազգային արժեհամակարգ, վիպական բանահյուսություն, քնարական բանահյուսություն, ավանդություն, առակ, զվարճախոսություն, պատկերավոր մտածողություն, առած-ասացվածքներ:

Ключевые слова: Арцах, фольклор, национальная система ценностей, эпический фольклор, лирический фольклор, традиция, басни, юмор, образное мышление, пословицы и поговорки.

Key words: Artsakh, folklore, national value system, epic folklore, lyrical folklore, tradition, fable, joke, illustrated words, proverbs and sayings.

**НАРОДНЫЙ ФОЛЬКЛОР В СИСТЕМЕ НАЦИОНАЛЬНЫХ ЦЕННОСТЕЙ:
КНИГА АРМЕНА САРГСЯНА «АРЦАХСКИЙ ФОЛЬКЛОР»
З.САРАДЖЯН**

Фольклор занимает особое уникальное место в системе ценностей армянского народа. Чтобы лучше понять какой-либо народ, нужно прежде всего ознакомиться с его фольклором, в котором отражены менталитет, традиции, привычки, образ жизни, семейная мораль, мышление, мировоззрение данного этноса.

Книга «Арцахский фольклор» Армена Саркисяна - лучший путеводитель, в которой отражается биография, характер и мышление арцахцев. Эта книга пополняет богатую сокровищницу армянского фольклора.

**FOLKLORE IN THE SYSTEM OF NATIONAL VALUES:
ARMEN SARGSYAN'S BOOK "ARTSAKH FOLKLORE"
Z. SARAJIAN**

Folklore occupies a unique place in the national value system of Armenians. Folklore, which reflects nation's mentality, traditions, habits, the way of life, morals, etc., is the best way to get acquainted with a nation.

Armen Sargsyan's collection "Artsakh Folklore" is a guidebook, which introduces the biography, character, as well as the way of thinking of Artsakhians.

The book is one of the valuable treasures of Armenian folklore.

Բանահյուսությունը հայ ժողովրդի ազգային արժեհամակարգում իր ուրույն և առանձնահատուկ տեղն ունի: Որևէ ժողովրդի լավագույնս ճանաչելու համար կարևոր է նախ և առաջ ծանոթանալը նրա բանահյուսությանը, որտեղ արտացոլված են տվյալ էթնոսի հոգեկերտվածքը, ավանդույթները, սովորույթները, կենցաղը, ընտանեկան բարքերը, մտածողությունը, աշխարհայացքը և այլն:

Արմեն Սարգսյանի «Արցախի բանահյուսությունը» գիրքը արցախցուն, նրա կենսագրությունը, քննադատությունը, մտածողությունը ճանաչելու լավագույն գիրք-ուղեցույցն է: Այս գիրքը գալիս է համալրելու հայ ժողովրդական բանահյուսության հարուստ գանձարանը:

Որևէ ժողովրդի լավագույնս ճանաչելու համար կարևոր է նախ և առաջ ծանոթանալը նրա բանահյուսությանը, որտեղ արտացոլված են տվյալ էթնոսի հոգեկերտվածքը, ավանդույթները, սովորույթները, կենցաղը, ընտանեկան բարքերը, մտածողությունը, աշխարհայացքը և այլն: Բանահյուսությունը հայ ժողովրդի ազգային արժեհամակարգում իր ուրույն և առանձնահատուկ տեղն ունի և, ինչպես Հովհ. Թումանյանն է ասում, նրանով սնվում են գրեթե բոլոր արվեստները, հատկապես գեղարվեստական գրականությունը:

Ու չնայած բանահյուսության սկզբնավորումը յուրաքանչյուր ժողովրդի ձևավորման ու զարգացման հետ է կապված, այնուամենայնիվ, բանագիտությունը համաշխարհային իրականության մեջ ձևավորվեց միայն 19-րդ դարի սկզբներին՝ Գրիմ և Երսայրների, հատկապես Յակոբ Գրիմի կողմից: Եվրոպական առաջավոր երկրների բանագիտական մտքի ազդեցությամբ մեր երկրում եւս սկսեց կարևորվել բանահավաքչական աշխատանքը և կիրառության մեջ դրվեց «ժողովրդական բանահյուսություն» եզրույթը: 19-րդ դարի վերջին երեսնամյակից սկսած առաջ եկան բանահավաքներ, նկատում է Մ. Աբելյանը, որոնք, գործ

ունենալով մի շարք հասարակական ներույթների հետ, լուսաբանում էին տվյալ դարաշրջանին հատուկ հասարակական- քաղաքական հարաբերությունները¹ :

Հայ ժողովրդական բանահյուսությունը հարուստ է, բազմաժանր ու բազմաբովանդակ: Սկզբնավորվելով դեռևս անհիշելի ժամանակներում՝ այն նոր շունչ ստացավ Գարեգին Սրվանձտյանցի գիտական, բանահավաքչական աշխատանքով ու ստեղծագործություններով: Իր «Գրոց ու բրոց»-ում գրել էր. «Որքան ձեռնհաս եղեր ու հավաքեր եմ և որքան ևս պատեհություն ունենամ հավաքելու, զանոնք ալ զատ գործ կ'ընեմ, կամ այլոց քան զիս հմտագունից և աշխատասիրաց կ'առաջարկեմ»² :

Հայ բանագիտության անխոնջ մշակների շնորհիվ այսօր ժողովրդական բանահյուսությունը ներկայանում է հարուստ զանազանով, ինչպես նշում է Ա. Ղանալանյանն իր «Հայ ժողովրդական բանահյուսություն» գրքում, հայկական բանահյուսության հարստության պերճախոս ապացույցներն են XIX և XX դդ. գրի առնված շուրջ 2000 հեքիաթները (տպագիր և անտիպ), 5000-7000 երգերը, մոտ 40000 առած-ասացվածքները, «Սասունցի Դավիթ» էպոսի 50-ից ավելի տարբերակները, բազմաթիվ գրույցներ, ավանդություններ և այլն³ :

Մեր իրականության մեջ ժողովրդական բանահյուսության զարգացումը միշտ եղել է ժողովրդի և պետության ուշադրության կենտրոնում, շրջաններում ու քաղաքներում գործել են ժողովրդական ստեղծագործության հատուկ տներ, որոնք և ի մի էին բերում բանահավաքչական աշխատանքները, հայտնաբերում ժողովրդական տաղանդներ և այլն:

Արցախյան ժողովրդական ստեղծագործությունների հավաքմանն առաջին անգամ ձեռնամուխ են լինում ժամանակի շուշեցի նշանավոր մտավորականներ Առաքել, Ալեքսանդր և Գրիգոր Բահաթյանները, ովքեր 1860 թ. մայիսի 6-ից օգոստոսի 6-ը Շուշիում գրի են առնում հեքիաթներ, գրույցներ, անեկդոտներ, խաղիկներ⁴ :

Արցախյան բանահյուսական նյութերի գրի առման, հրատարակման և պահպանման շնորհակալ աշխատանքում հետագայում իրենց ավանդն ունեցան Տիգրան Նավասարդյանը, Մ. Տեր-Հովհաննիսյանը, Հարություն Թավրիզյանը, Գալուստ Շերմազանյանը, Մակար Բարխուդարյանը և ուրիշ նրախտավորներ:

Վերջերս ընթերցողի սեղանին դրվեց մի սովորածավալ աշխատություն եւս՝ «Արցախի բանահյուսությունը» վերտառությամբ, որը բանասիրական գիտությունների թեկնածու, բանագետ Արմեն Սարգսյանի ներկարատն ու տքնաջան աշխատանքի արգասիքն է եւ որն, իրավամբ, կարող ենք ասել, որ արցախցուն, նրա կենսագրությունը, բնավորությունը, մտածողությունը ճանաչելու լավագույն գիրք-ուղեցույցն է: Այս գիրքը գալիս է համալրելու հայ ժողովրդական բանահյուսության հարուստ զանազանը: Բանագիտության մեծ նրախտավորներ Գ. Սրվանձտյանցի, Մ. Աբելյանի, Մ. Բարխուդարյանի և մյուս մեր մեծերի գործի նորոյա շարունակողն է Արմեն Սարգսյանը, ով մշտապես հավատարիմ է բանագիտության ազգային ավանդներին: Խոսելով Ա. Սարգսյանի կատարած աշխատանքի մասին չափազանցաբար չենք լինի, եթե ասենք, որ նա ստեղծել է մի այնպիսի գործ, որով կարող ենք վստահաբար ներկայանալ աշխարհին, գիրքն այդ դեմքով երկրորդական երկրներում բարձր ճանաչման արժանացած բանահյուսական գործերի կողքին՝ բանագիտության առջև դրված չափանիշների ու սկզբունքների նորոյա պահանջներով:

Ժողովածուն ընդգրկում է բանահյուսական 8078 արցախյան բնագիր՝ գրառված հեղինակի կողմից 1992-2014 թթ. հանրապետության գյուղերի ու քաղաքների հարյուրավոր բանասագների միջոցով: Գիրքը կազմված է ներածությունից, բուն ժողովածուից, ծանոթագրությունների աղյուսակից, բառարանից ու ցանկերից: Բուն ժողովածուն բաղկացած է երեք բաժնից, որոնցից յուրաքանչյուրը ներառում է համապատասխան ժանրերի նյութերը:

¹ Աբելյան Մ., Երկեր, հ. Ա, Երևան, 1966, էջ 13:

² Սրվանձտյանց Գ., Գրոց ու բրոց. – Երկեր, հ. 1, Երևան, 1978, էջ 73:

³ Ղանալանյան Ա., Հայ ժողովրդական բանահյուսություն, Երևան, 1945, էջ 6:

⁴ Սարգսյան Ա., Արցախի բանահյուսությունը, Երևան, 2015, էջ 11:

Առաջին բաժինը՝ վիպական բանահյուսությունը, ներառում է հեքիաթներ /22 միավոր/, ավանդություններ /266 միավոր /, առակներ /86 միավոր /, գվարճախոսություններ /592 միավոր /:

Երկրորդ՝ քնարական բանահյուսություն բաժինը, բաղկացած է խաղիկներից /237 միավոր / եւ չափածո այլ ստեղծագործություններից /21 միավոր /:

Երրորդը՝ ասույթաբանական բանահյուսություն բաժինն է՝ բաղկացած առած-ասացվածքներից /3388 միավոր /, անեծքներից /709 միավոր /, օրհնանքներից եւ բարեմաղթանքներից /369 միավոր /, հանելուկներից /734 միավոր /, գյուղերի եւ քաղաքների մականուններից /119 միավոր /, մարդկանց մականուններից /1307 միավոր /, շուտասելուկներից /24 միավոր /, հանգախաղերից /204 միավոր /¹ :

Ծանոթագրությունների աղյուսակում ներկայացվում են վիպական եւ քնարական բանահյուսության բոլոր բնագրերի համարները, վերնագրերը, բանասացի անուն-ազգանունը, ծննդավայրն ու ծննդյան թիվը, նյութի գրառման վայրն ու տարեթիվը:

Բառարանում հեղինակը ընդգրկել է ժողովածուի մեջ գործածված դժվար հասկանալի, հիմնականում բարբառային եւ փոխառյալ բառերն ու դարձվածներն՝ իրենց բացատրություններով:

Ուշագրավ է այն հանգամանքը, որ հեղինակը խստորեն պահպանել է բարբառային տառադարձությունը, իսկ վիպական եւ քնարական բանահյուսության ժանրերի բոլոր բնագրերում՝ նաեւ տվյալ խոսվածքի առանձնահատկությունները: Յուրաքանչյուր նմուշ ներկայացրել է բանասացի խոսվածքով:

Կարևորելով գրքի գիտական արժեքը՝ գրականագետ Ա. Աթայանը նկատում է. «Ակնհայտ է գրքի գիտական ուղղվածությունը, մանավանդ, որ այն ոչ միայն Արցախի բանահյուսության հավաքման ու գրառման պատմությունն է, այլև նյութերի բանագիտական վերլուծությունն ու Ղարաբաղի բարբառի հնչյունաբառաքերականական օրինաչափությունների բացահայտումը, ինչին, թերևս, բանագիտության մեջ քիչ է ուշադրություն դարձվել»²:

Առանձնահատուկ ուշադրության է արժանի գրքի ներածությունը, որտեղ գիտական լուրջ հիմնավորումներով առանձին ենթաբաժիններում հեղինակը ներկայացնում է Արցախի համառոտ պատմությունը, բանահյուսության հավաքման ու հրատարակման պատմությունը, ժողովածուի բանագիտական վերլուծությունը եւ Ղարաբաղի բարբառի հնչյունաբառաքերականական օրինաչափությունները:

Հնտաքրքիր է հեղինակի պատմական ակնարկը ներածության մեջ. «Արցախը, որ տարբեր արձանագրություններում եւ պատմական աղբյուրներում հիշատակվում է Արդախ, Օրխիստինե, Արցախ, Խաչեն, Արցախամուր աշխարհ, Փոքր Սյունիք, Ղարաբաղ եւ այլ անուններով, պատմական Հայաստանի 10-րդ նահանգն է, որը զբաղեցնում էր Կուր եւ Արաքս գետերի միջեւ ընկած հարթավայրի զգալի մասը ու դրանից դեպի արեւմուտք՝ Ադստեւ գետի ավազանից մինչեւ Արաքսի հովիտը ձգվող լեռնային ու նախալեռնային ամբողջ տարածքը: Երկրամասը մ. թ. ա. 9-6 դարերում ընդգրկվել է Ուրարտական պետության կազմում, իսկ մ. թ. ա. 6-րդ դարից կազմել Հայաստանի անբաժանելի մասը, որի մասին փաստացի տեղեկություններ կան տարբեր սեպագիր արձանագրություններում, հին հունական ու հայ պատմիչների վկայություններում»³ :

Ուշագրավ մի հանգամանք եւս. գիրքը ընթերցողի սնդանին դրվեց այն ժամանակ, երբ ամբողջ աշխարհի ուշադրությունը, ապրիլյան առճակատման պատճառով, կրկին սեւեռված էր Արցախի վրա, երբ ազերական ագրեսիան սկսեց ակտիվանալ ոչ միայն ռազմադաշտում, այլ նաեւ քաղաքական դաշտում՝ վերախմբագրված պատմությամբ ու ապատեղեկատվությամբ մոլորեցնելով միջազգային հանրությանը:

¹ Սարգսյան Ա., Արցախի բանահյուսությունը, Երևան, 2015, էջ 5:

² Արցախի պետական համալսարանի տեղեկագիր, պրակ 1, Ստեփանակերտ, 2016, էջ 10:

³ Նույն տեղում, էջ 7:

Արմեն Սարգսյանի «Արցախի բանահյուսությունը» գիրքը համարվում է պատմական արդարությունը փաստարկող այն աշխատությունների ցանկը, որոնք վկայում են, որ Արցախը Հայաստան է, եւ Արցախի անդրենածին ժողովուրդը հայն է, որ ապրել եւ արարել է այստեղ վաղնջական ժամանակներից:

Հայտնի է, որ բանահյուսական նյութը լուրջ հենք է համարվում պատմագիտության, ազգագրության, էթնոլոգիայի, գրականության, արվեստների համար: Այս առումով, բնավ չստվերելով Արցախի բանագիտության մյուս նրախտավորների աշխատանքը՝ Ա. Ղազիյան, Լ. Հարությունյան եւ ուրիշներ, պիտի խոստովանենք, որ Արմեն Սարգսյանի վերոհիշյալ գիրքը իր տեսակով եզակի ու նախադեպ չունեցող աշխատություն է, որը, կարելի է ասել, Արցախի ու արցախցու մասին պատմող մի յուրահատուկ հանրագիտարան է, որտեղ արցախցին ներկայանում է իր բնավորությամբ, պատմական ճակատագրով, պատկերավոր մտածողությամբ, հնարամտությամբ, կենսասիրությամբ, քաջությամբ, աշխատասիրությամբ, ճշմարտախոսությամբ, հայրենասիրությամբ, հումորով, հյուրասիրությամբ, բարոյականությամբ, աստվածապաշտությամբ, խառնվածքով, կենցաղով եւ այլն:

Վիպական բանահյուսության ժանրերից հեքիաթները /իրապատում և հրաշապատում/ արտահայտում են բարոյախոսական, ճանաչողական, դաստիարակչական, սոցիալական և բազմաթիվ կարևոր գաղափարներ: Ի դեպ, բանագետի հավաստմամբ, հեքիաթները զարգացման հեռանկար չունեն և աստիճանաբար մոռացության են մատնվում: Նրա վկայությամբ՝ հեքիաթներում այլևս չի գործածվում որպես հանելուկ հանդես եկող՝ «Քաթ-քաթ, մին չվալ ցակատ, վեչ կօթ օնե, վեչ՝ արկաթ» չափածո նախաբանը: Լայն կիրառություն ունեն՝ «Իլալ ա, չի լալ», «Ինում ա, չինում» ավանդական սկսվածքներն ու վերջաբան՝ բանաձևումները՝ «Յէրգինքյան իրեք խնձօր ա վեր ընգնես, մինը՝ էս քաթը ըսողեն, մինը՝ սկընողեն, մինն էլ լյուս աշխարք տուս ընողեն»:

Խոսելով Ա. Սարգսյանի սույն ժողովածուի մասին՝ ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի ավագ գիտաշխատող Ս. Վարդանյանը նկատում է, որ գիրքն իր սկզբնաղբյուրային կարևորությամբ բացառիկ է. «Ա. Սարգսյանն անդրադառնում է ժողովածուում ընդգրկված հեքիաթների մոտիվային ու պոեմային առանձնահատկությունների բացահայտումներին՝ դրանով իսկ օգնելով հեքիաթագիտությամբ զբաղվողներին մի ընդհանուր լեզու գտնել ոչ միայն հայկական, այլև՝ տարբեր ժողովուրդների բանավեստի ներքին բովանդակությանը հաղորդակցվելու գործում»¹:

Ավանդությունները ևս վիպական ժանրի ստեղծագործություններ են: Գրքում տեղ գտած ստուգաբանական, բացատրական և վարքաբանական բնույթի ավանդությունները արտացոլում են տեղանունների, անձնանունների առաջացումը, երկնային և երկրային մարմինների ծագման մասին պատմություններ, կենսագրական իրական և մտացածին պատմություններ:

Ուշագրավ են առակներն ու զվարճախոսությունները, որոնք ժողովրդի կողմից սիրված և ժողովրդի մեջ լայն տարածում գտած բարոյախոսական, երգիծական ստեղծագործություններ են: Նկատենք, որ զվարճախոսությունները հեղինակը համարում է Արցախի բանահյուսության վիպական ժանրերից ամենակենսունակը:

Արցախցու պատկերավոր մտածողության, երևակայության և գեղարվեստական յուրատեսակ լուծումներն են խտացված քնարական խաղիկներում և չափածո այլ ստեղծագործություններում, որոնք արտացոլում են մարդկային տարբեր հոգեվիճակներ, զգացմունքներ, սոցիալական խնդիրներ և այլն: Սիրո խոստովանություն և սիրած տղայի գովքն է ամփոփված հետևյալ խաղիկում.

Քեզ նրման տղան մուրազ ա,
Խէլքավ լիզյը կարաս ա,
Ծօցումըտ քօն իլի,

¹ <http://hpj.asj-oa.am/6321/1/220.pdf>

Գիդյացե, թա արագ ա¹ :

Ասույթաբանական բանահյուսության ժանրերից լայն կիրառություն ունեն առած-ասացվածքները: Արցախցու բնավորությունը, աշխատասիրությունը, պատվախնդրությունը, հավատավոր լինելը վկայող առած-ասացվածքներից են.

Ղարաբաղցեն ըստղավ-ընդղավ չի ընգընում, խօսկը քյասմա յա ասում:

Ղարաբաղցունը օթընա, թօթը, թիյին կօթը² :

Աստուծ ընօղանց ա տամ:

Աստուծ լյավեն նիևտ ա առուտուր անում:

Աստուծ ասից՝ հու վեր հացեն դադիրը գյուղում ա, ընդրա լյավ ըմ յեշում:

Աստուծ դյարդը տամ ա, դյարմանն էլ նըհետը³ :

Նամուսը վրննատակ չըն տալ:

Նամուսը տվեն շանը, կերավ վեշ:

Ներակ ընդրա, հյուրու մըռնելիս ըղօրմի յըն տամ⁴ :

Ըստուծեն քանդյաժ տօնը կընեգյը կըշինի, ամմա կընգանը քանդյաժը Աստուծ կարել չի շինի⁵:

Թօրքեն նըհետ հընգըրթություն ըրա, մըհակը ծերքատ վեր մել տինիլ:

Թօրքեն չըքերանը թակիս վեշ, աշնա չի տեռնալ⁶ :

Ժողովրդական այս եւ մյուս բանաձեւումների մեջ ենք բացահայտում մեր բազմադարյա ժողովրդի դիմագիծն ու ազգային հոգեկերտվածքը, որը լավագույնս է արտացոլված Արմեն Սարգսյանի «Արցախի բանահյուսությունը» գրքում:

Գիրքը լուրջ ներդրում է հայ բանագիտության բնագավառում:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Աբելյան Մ., Երկեր, հ. Ա, Երևան, 1966:
2. Արցախի պետական համալսարանի տեղեկագիր, պրակ 1, Ստեփանակերտ, 2016:
3. Ղանալանյան Ա., Հայ ժողովրդական բանահյուսություն, Երևան, 1945:
4. Սարգսյան Ա., Արցախի բանահյուսությունը, Երևան, 2015:
5. Սրվանձտյանց Գ., Գրոց ու բրոց. Երկեր, հ. 1, Երևան, 1978:

ԷԼԵԿՏՐՈՆԱՅԻՆ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐ

1. <http://hpi.asj-oa.am/6321/1/220.pdf>
2. <https://hy.wikipedia.org>

Տեղեկություններ հեղինակի մասին.

Չարինե Սառաջյան - Բանասիրական գիտությունների թեկնածու
e-mail: zsarajyan@mail.ru

Հոդվածը տպագրության է նրաշխարհը լսմբագրական կոլեգիայի անդամ, ք.գ.դ. Ս.Ա. Խանյանը:

¹ Նույն տեղում, էջ 436:

² Նույն տեղում, էջ 495:

³ Նույն տեղում, էջ 453:

⁴ Նույն տեղում, էջ 510:

⁵ Նույն տեղում, էջ 464:

⁶ Նույն տեղում, էջ 466: